

УДК 340.132

РОЗМЕЖУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ТА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО В ПРАВІ

Д. В. Слинко

Анотація: Стаття присвячена проблемам дослідження юридичного процесу; вивченню загальноправової процесуальної теорії; встановленню критеріїв розмежування матеріального та процесуального в праві.

Ключові слова: юридичний процес, загально правова процесуальна теорія, матеріальна та процесуальна процедури, юрисдикційність, матеріальні та процесуальні норми, критерії розмежування, процесуальна форма.

Аннотация: Статья посвящена проблемам исследования юридического процесса; изучению общеправовой процессуальной теории; установлению критериев разграничения материального и процессуального в праве.

Ключевые слова: юридический процесс, общеправовая процессуальная теория, материальная и процессуальная процедуры, юрисдикционность, материальные и процессуальные нормы, критерии размежевания, процессуальная форма.

Summary: The article covers the issues of the research of legal process as well as the study of general procedural theory, as well as determination of criteria for differentiation of substantive and procedural issues in law.

Key words: legal process, general procedural theory, substantive law and procedure, jurisdiction, substantial and procedural regulations, criteria for differentiation, procedural form.

Розмежування¹ матеріального та процесуального здається простим лише на перший погляд, насправді ж це, можливо, найскладніша в юридичному процесі проблема. Та все ж таки не слід, порушуючи закони формальної логіки, здійснювати класифікацію відразу по кільком підставам. В основі розподілу будь-якого явища на складові повинна бути єдина ознака, інакше класифікація буде недійсною. Між матеріальним та процесуальним не існує чітких меж, але це не свідчить про існування ще якогось права, крім матеріального та процесуального. Інші види права - будуть в іншій класифікації, що буде проводитися за іншими підставами. Наприклад, думка В. Протасова про те, що процес є підвидом процедури, що він обслуговує лише охоронні відносини, сформувалася під впливом традиційного погляду на процес, як на юрисдикційне явище. «Але через це не слід знаходити у праві „матеріальні процедури" та „процесуальні процедури", досить лише визначити процес як юрисдикційний та неюрисдикційний» [1, с. 67]. М. Матузов та А. Малько вважають, що юридичний процес можна розглядати як сукупність правової процедури та судового процесу [2], а В. Горшеньов - як сукупність «юрисдикційної процедури та процедури позитивного порядку» [3].

Підкреслюючи, що правотворчість не відноситься ні до „матеріальних", ні до „процесуальних" процедур, В. Протасов пояснює це тим, що «з правотворчою процедурою склалася цікава, якоюсь мірою навіть парадоксальна ситуація. З одного боку, правотворчість - така ж регульована діяльність, як будь-яка інша... Але з другого боку не треба забувати про відносність виділення таких аспектів. Адже правотворчість - це не просто регульована правова діяльність, а особливий компонент системи правового регулювання, а тому на перший план виходить його змістова специфіка, а не можливість і тут знайти форми реалізації правових норм» [4, с. 31].

Слід зазначити, що у будь-якого правового явища можуть в різних випадках, в залежності від цілей наукового дослідження, „вийти на перший план" різні аспекти їх змістовної чи формальної цінності. Головне ж зауваження проти позиції В. Протасова зводиться до некоректності класифікації відразу за кількома підставами. Правотворчість - теж процедура, але однорівневим елементом у системі класифікації вона буде лише в парі із правозастосуванням, як різновиди форм правової діяльності держави.

Звернути увагу на думку В. Протасова про ознаки та об'єм поняття „юридичний процес" довелося тому, що його робота «**Основи загальноправової процесуальної теорії**» — одна з

фундаментальних праць з відповідної теми. Але разом з тим, саме це дослідження, в якому так категорично відкидаються „традиційні“ уявлення про юридичний процес і досить своєрідно трактуються основні терміни процесуальної теорії, привнесла велику невизначеність у їх вживання та розуміння [1, с. 68]. Можна погодитися з думкою В. Баландіна, що у цьому випадку автор „поквапився“ відкинути „єдину“ ознаку, що визначала об'єкт дослідження загальнопроцесуальної теорії - впорядковуючу роль процедурних [процесуальних] норм відносно норм, які у зв'язку з цим називаються матеріальними [4, с. 42]. У зв'язку з її нібито невизначеністю важливо не відмовитися від неї зовсім, а дослідити проблему розмежування матеріального та процесуального в праві [1, с. 68]. Свого часу В. Рязановський (це відноситься до юридичного процесу в цілому) писав: «Безсумнівно, між цивільним правом та цивільним процесом існує зв'язок, взаємний вплив, але це не усуває принципової різниці, не позбавляє обидві науки самостійного значення» [5, с. 16].

Невизначеність, відносність цих меж можна легко побачити на прикладах. Класичними серед них є, мабуть, норми судустрою. Наприклад, судові рішення, як правовстановлюючий документ, містить інформацію про суб'єктивні права осіб, тобто є матеріальною нормою, і, в той же час, це процесуальна форма, що відповідає встановленим формальним вимогам та необхідно опосередковує матеріально-правовий зміст. З одного боку, треба відзначити, що норми, які визначають систему судових (рівно як і будь-яких державних) органів не є процедурними, бо у своєму прямому значенні не визначають форму реалізації яких-небудь „матеріальних“ норм. Більш того, деякі з них є суто матеріальними, бо вказують на суб'єктивні права органу - а саме, - на об'єкт та зміст повноважень, носять статичний, а не динамічний характер, що притаманний процесуальним нормам. З другого боку, наявність певних ланок судової системи визначає процесуальні стадії руху, просування справи в юрисдикційному судовому процесі, а так звані „принципи судустрою“, наприклад, - незалежність суддів, в повній мірі визначають зміст і сутність будь-якого судового процесу. Невипадково, незважаючи на самостійність учбової дисципліни «Система правоохоронних органів», принципи організації правосуддя присутні у вигляді дублюючих норм у всіх процесуальних кодексах, в усіх „процесуальних“ та „напівпроцесуальних“ дисциплінах.

Законодавство також не робить чіткого розмежування між матеріальними та процесуальними проявами. Слід зауважити, що більшість як законодавчих, так і інших

нормативно-правових актів створені без такого розмежування. Свого часу відзначалося: «Те, що в одному законодавчому акті часто об'єднуються і матеріальні, і процесуальні норми, пояснюється двома причинами: або тим, що законодавець керувався інтересами зручності користування такими нормативними актами, або тим, що ще не знайдені більш зручні форми об'єктивації процесуальних норм» [6, с. 40].

Подібна ситуація можливо пов'язана ще й з рівнем, ступенем розвитку законодавства, регулюючого ті чи інші питання. Від цих факторів залежить його спеціалізація, необхідність та можливість прийняття окремого (кодифікованого чи некодифікованого) нормативного акту.

Прикладів змішаного матеріально-процесуального законодавства дуже багато, починаючи від закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» і закінчуючи актами місцевого самоврядування. Наприклад, матеріальні норми про накладення відповідальності за стан роботи із зверненнями громадян, що містяться в процесуальному, іо суті, акті - Регламенті роботи міської ради.

При вирішенні питань щодо розмежування матеріальних та процесуальних норм законодавчим органам будуть необхідні науково обґрунтовані висновки та критерії, бо в багатьох випадках недосконалість законодавчих актів напряму залежить від невикористання новітніх надбань у юридичній науці. Більш того, нерідко діюче законодавство не є мірилом істинності наукового дослідження, скоріше - навпаки. (У ході дискусії про можливість існування теорії процесуальної форми А. Васильєв відзначив, що твердження про наявність правової процесуальної форми є некоректним без відповідних на те законодавчих рішень [7, с. 40-42]).

Якоюсь мірою мають рацію Ю. Мельніков та Ю. Рудкін, коли підкреслюють, що «дійсно матеріальні норми містяться в актах процесуального права та навпаки... Це наслідок недосконалості законодавчої техніки, коли при наявності окремих матеріальних та процесуальних актів якимось чином норми матеріального права виявляються поміщеними в процесуальні правові акти. Таке розміщення не підлягає яким-небудь правилам, тому нема підстав ставити під сумнів чи заперечувати теоретичне та практичне значення класифікації правових норм на матеріальні та процесуальні по вказаному критерію, виходячи з їх функціонального призначення» [8, с. 73; 9, с. 5-25]. „Процесуальність“ та „матеріальність“ - суть функціональної характеристики правових приписів. Ці поняття розкривають не стільки соціальне, скільки юридичне призначення

правових норм та їх генетичну зв'язаність [10, с. 98].

Що ж стосується наукового дослідження меж вивчення теорії юридичного процесу, то слід зауважити, що воно, по суті, в правознавстві ще і не почалося. Справа в тому, що відповідно вимогам сьогодення широке розуміння юридичного процесу вимагає застосування нових критеріїв його виділення та відмежування від матеріально-правового у праві. С. Алексєєв відзначав, що самотність процесуальних галузей в тому, що «вони спрямовані передусім на регулювання суспільних відносин, що склалися при примусовому здійсненні прав та обов'язків, встановлених нормами матеріальних галузей» [11, с. 229]. В наукових працях з проблем юридичного процесу в широкому його розумінні, відзначалося: «Не всі організаційні відносини регулюються процесуальним правом. Але завдання зміцнення... законності та правопорядку вимагають все більшого розповсюдження процесуальних норм на організаційну діяльність державних, в особливості адміністративних органів» [6, с. 33].

Як найбільш суттєвий та головний в розмежуванні матеріального та процесуального пропонувався ще один критерій: «За думкою послідовників широкого розуміння юридичного процесу, різниця між матеріальними та процесуальними нормами проводиться наступним чином: норма, яка... вказує на право та обов'язок, тобто відповідає на запитання, „що (дозволено, потрібно, заборонено) робити?“, вважається матеріальною, а норма, яка встановлює порядок, „технологію“ застосування (реалізації) першої норми, відповідаючи на запитання «як (якими діями, в якій послідовності) здійснити припис, зафіксований в матеріальній нормі?» визначається процесуальною [12, с. 80; 13; 14, с. 11]. Ніякого іншого критерію для розмежування вказаних різновидів юридичних норм, який мав би загальне значення для всіх галузей права, встановити неможливо [15, с. 246]. Даним критерієм слід керуватися при оцінці будь-яких правових норм [16, с. 5].

Одночасно, і цей філологічний критерій не можна назвати задовольняючим, бо тут слід погодитися з опонентами теорії юридичного процесу, які справедливо відзначали, що «якщо прикласти ці критерії до кримінально-процесуального чи цивільно-процесуального кодексу, значна частина норм з них виявиться „матеріальними“, так як відповідатиме на питання „що?“, а не „як?“» [17, с. 79].

Іншого, більш чіткого критерію не виявлено до цього часу, хоча проблема весь час знаходилася в центрі наукової уваги у зв'язку з побудовою теорії юридичного процесу, оскільки вважалося, що в числі основних питань даної

проблеми знаходиться питання про взаємовідносини матеріального та процесуального права, правильна відповідь на яке дає можливість виявити місце юридичного процесу в механізмі правового регулювання [18, с. 17]. У виявленні межі між процесуальним та матеріальним були зацікавлені і послідовники, і противники юридичного процесу. С. Алексєєв, автор думки про „вихолощування“ поняття „процесу“ його широким розумінням, писав: «Необхідно з чіткістю проводити розмежувальні лінії між матеріально-правовими та процесуальними властивостями та значенням юридичних явищ» [19, с. 254].

На думку В. Баландіна, з якою слід погодитися, чітко розмежувати матеріальне та процесуальне в праві неможливо [1, с. 74]. Взагалі ця межа, якщо шукати її в конкретних правових нормах, в принципі відсутня. Розподіл права на матеріальне та процесуальне має умовний, і, що важливо усвідомлювати, - відносний характер. У різних системах вимірів одна й та ж норма може виявитися і матеріальною і процесуальною. Наприклад, правило будь-яких виборних процедур чи процедур голосування про наявність у кожного з учасників права одного голосу, безсумнівно, має як матеріально-правову, так і процесуальну навантаженість. Судове рішення, чи рішення будь-якого державного органу, як правовстановлюючий документ, що містить інформацію про суб'єктивні права, без сумніву, є в цьому розумінні актом матеріального права. Але, в той же час, це процесуальна форма, яка відповідає формальним вимогам та виражає матеріально-правовий зміст. Значним уявляється важливість поширення зв'язку норм матеріального права з процесуальними нормами, тобто зменшення декларативності юридичних норм.

Кожного разу, в залежності від напрямку вивчення явища, нас цікавить той чи інший бік його, що зовсім не виключає збереження в той же час і іншої властивості, від якої дослідник свідомо відмовляється. Тому при дослідженні юридичного процесу важливо послідовно керуватися філософськими законами та категоріями. Обов'язковість двоякої суті одного і того ж явища, його діалектичність, поступовий перехід кількісних змін в якісні, метод аналізу не є новим ні для філософії, ні для права [6, с. 60]. Тож на наш погляд, слід визначити: механічно провести розподіл усіх норм правової системи на матеріальні та процесуальні, з віднесенням кожної конкретної норми тільки до однієї з груп - неможливо. «Процесуальність - це така регулятивна функція юридичних норм, яку вони набувають по відношенню до певних („матеріальних“) норм права, оскільки

„співпрацювати" з останніми в процесі регулювання поведінки... „Матеріальність" та „процесуальність" юридичних норм - це умовні терміни, які відображають функціональні властивості норм, обумовлені їх роллю в правовому регулюванні» [15, с. 251, 274].

«Наукова юридична конструкція, - відзначав А. Черданцев, - це ідеальна модель, яка відображає складну систему врегульованих правом суспільних відносин, юридичних фактів, чи їх елементів» [20, с. 12]. Значення та необхідність юридичних конструкцій та абстракцій зовсім не стають меншими через те, що носять ідеальний характер, при іншому підході може бути поставлена під сумнів пізнавальна цінність науки в цілому. Так само важко встановити чітку лінію між публічно-правовим та приватно-правовим у праві. В більшості логічних структур правових норм можна знайти прояви і того, і іншого.

В цьому проявляється філософська категорія „міри" в речах, явищах, в об'єктивній та суб'єктивній реальностях.

Відмежування матеріального від процесуального таким „практичним", механічним способом - не той шлях, що може визначити об'єкт дослідження загальнопроцесуальної теорії - юридичний процес. Мабуть, більш доцільним тут буде описовий метод. Визначити предмет дослідження в даному випадку можливо шляхом переліку та систематизації галузей, в яких виявляє себе „єдиний юридичний процес".

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баландин В. Н. Принципы юридического процесса: Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01 - Самара, 1998.-214 с.
2. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. проф. Н. М Матузова, проф. А. В. Малько. - М., 1997.-672 с.
3. Теория юридического процесса / Под ред. В. М. Горшенева. - Харьков, 1985. - 192 с.
4. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. - М., 1991. - 144 с.
5. Рязановский В. А. Единство процесса. - М., 1996. -126 с.
6. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / Под ред. П. Є. Недбайло, В. М. Горшенева. - М., 1976.-280 с.
7. Васильев А. М. О правоприменении и процессуальном праве // Проблемы соотношения материального и процессуального права / Труды ВЮЗИ -М., 1980.-С. 4-14.
8. Мельников Ю. И., Рудкин Ю. Д. О процессуальном в юридической деятельности // Юридическая деятельность: сущность, структура, виды. - Ярославль, 1989. - С. 65-76.
9. Мельник Ю. Н. Природа и содержание норм процессуального права в социалистическом обществе. - Ярославль, 1976. - 116 с.
10. Вопленко Н. Н. Социалистическая законность и применение права. - Саратов, 1983. -139 с.
11. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. - М., 1972. - 580 с.
12. Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право. - М., 1972. - 240 с.
13. Советское административное право (особенная часть) / Под ред. В. Д. Сорокина - Л.: Изд-во ЛГУ, 1966.-320 с.
14. Рабинович П. М. Вопросы общей теории процессуальных норм права // Юридические гарантии применения норм права и режим социалистической законности. - Ярославль, 1976. - С. 11.
15. Рабинович П. М. Упрочнение законности - закономерность социализма. - Львов, 1975. - 260 с.
16. Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 - Воронеж, 1971. - 18 с.
17. Шакарян М. С, Сергун А. К. К вопросу о теории так называемой юридической процессуальной формы // Проблемы соотношения материального и процессуального права / Труды ВЮЗИ. - М., 1980. - С. 61-86.
18. Мельников Ю. И. Юридический процесс как средство обеспечения социалистической законности // Актуальные проблемы юридического процесса в общеправовом государстве / Под ред. проф. Э. А. Пушмина. - Ярославль, 1980. - С. 16-22.
19. Алексеев С. С. Структура советского права. - М., 1975.-264 с.
20. Черданцев А. Ф. Юридические конструкции и их роль в науке и практике // Правоведение. - 1972. - № 3. - С. 12-20.